

DEVONAI HAQGO‘YLAR

Mukhtorova Sevinch

Tashkent State University of the Uzbek language and literature named after Alisher Navoi, Uzbekistan, 2nd year student

muxtorovasevinch332@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy nasr poetikasidagi telba, darvesh obrazlarining vazifasi haqida mulohaza bildiriladi. Xususan, “O‘tkan kunlar” romani, “Shum bola” va “Galatepaga qaytish” qissalaridagi obraz mohiyati tahlillar asnosida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *obraz, devona, g‘oyaviy yuk, haqiqat, mohiyat, syujet*

Abstract. *In this article, the function of the madmen characters in artistic prose poetics will be discussed. In particular, the meaning of the image in the works □Bygone days□, □The Rascal□ and □Galatepaga qaytish□ (□Return to Galatepa□) will be analyzed.*

Keywords: *image, madness, ideological load, truth, essence, plot*

Ijodkor qo‘liga qalam olar ekan, asaridagi har bir obrazga ma‘lum ma‘noda g‘oyaviy yuk beradi. Ya‘ni hech bir obraz bejiz asar kompozitsiyasida harakatlanmaydi. Har birining o‘z maqsadi, o‘z aytar so‘zi va vazifasi bor. Shu jumladan, jahon adabiyotida ham, o‘zbek adabiyoti namunalari ham ko‘p marta murojaat qilingan telbalar obrazi asar tarkibida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotiga taalluqli bo‘lgan uch yetuk asar syujetidagi darvesh va devonalar obrazi tahlilga tortilgan.

Dastavval, o‘zbek adabiyotidagi shoh asar – “O‘tkan kunlar” romaniga e‘tibor qarataylik. Romanda “o‘z zamonasining mashhur devonasi” deya ta‘riflangan Qovoq devona obrazi bor: “*Bu devona Toshkandning barchasiga ma‘lum; beklardan, boylardan; qisqasi, shaharning katta-kichigidan o‘ziga ixlosmandlar ortdirg‘an va ko‘blarning tarafidan qilg‘an karomatleri rivoyat etilgan bir majnun edi*”. [1;153] Yozuvchi ushbu qistirma epizoddan mohirona foydalangan. Dastavval, muallifning obraz yaratishdagi o‘ziga xosliklariga e‘tibor bergan holda fikr bildirilganda masala mohiyati oydinlashadi. Ma‘lumki, yozuvchi Kumushni tasvirlashda ohorli tashbehlardan, metaforalardan foydalangan. Zaynabni tasvirlashda esa “lo‘ppos (to‘ladan kelgan; qo‘pol), o‘nta so‘zga arang javob qaytaradigan” deb tasvirlaydi. Demak, ushbu o‘rinlardan avtorning Kumushga bo‘lgan muhabbatini sezish qiyin emas. Shuningdek, muallif Otabek va Kumushning to‘y tafsilotlarini asarda batafsil tasvirlagan: unashtiruv jarayoni, qizlar

bazmi, mahr masalasi, Kumushbibining to‘yoldi erkaliklari, Otabekning hayajonlari... Otabekning Zaynab bilan to‘yi bo‘lganligini esa kitobxon faqatgina Qovoq devona bilan bo‘lgan suhbatdan keyin biladi. Ya’ni muallif Otabekning ikkinchi bor uylanishini jiddiyroq bir personaj tilidan emas, balki aynan devona tilidan aytiradi. Bu haqida atoqli o‘zbek yozuvchisi Xurshid Do‘stmuhammad shunday deydi: *“Otabek bilan Kumushga, ularning ilohiy muhabbatlariga cheksiz mehr qo‘ygan va bu mehr-muhabbatni kitobxonga ham yuqtira olgan nozikta’b adib Otabekning keyingi uylanish voqeasini batafsil yozishga tili bormasligi ayon edi”*. Darhaqiqat, “Lison ut-tayr”da keltirilganidek:

*“Шайх дебким, - “Урма бу маънида дам,
Телбадурман, телбага йуқтур қалам”. [7;328]*

Ushbu misralarda telba odam uchun ilohiy ahkomlar ham, ijtimoiy qonun-qoidalar ham aql sohiblarinikidan farqli bo‘lishini tushunamiz. Telba odam qachon, qayerda va kimning oldida bo‘lishdan qat’i nazar haqiqatni ayta oladi. Telba odam uchun ikkiyuzlamachilik, soxtalik begona. U o‘ylagani qadar gapiradi, o‘z fikrlarini bor holicha ifodalaydi: □ *Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog□ini ko□rsatib: - Manov Musulmon cho□loq, - dedi, uning yonidag□i kichkina tomosha qovoqni turtib: bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), - dedi, suv qovog□ini erkalab □Nor kalla□ (Normuhammad qushbegi), - dedi□. [1;87]* Yozuvchi davrdagi dolzarb muammolarga sabab bo‘layotgan kishilar nomini ham devona obrazi tilidan aytib oladi. Shuningdek, Qovoq devona obrazi orqali ko‘z og‘rig‘i Otabekning uylanganini, kelin bo‘lmish Toshkentdan ekanini bilib oladi va ana shu g‘oyaviy maqsadni bajargandan keyin Qovoq devona roman syujetida boshqa ko‘rinmaydi.

“Shum bola” qissasida bir necha jinnilar nomi keltirilgan. Ularning hammasining o‘z tarixi bor. Yozuvchi G‘afur G‘ulom jinnilar obrazi orqali zamonasining kamchiliklari haqida aytmoqchi bo‘ladi, ya’ni ularning nima sababdan jinni bo‘lib qolganiga e’tibor qaratsak, nozik ma’nolarni ilg‘ab olishimiz mumkin. Masalan, Karim jinni haqida shunday deyilgan: *“U ilgari bo‘zchi ekan, chit ko‘payib ketganidan keyin bo‘z o‘tmay qolib, bozori kasodga uchrab, bolachaqasini boqolmay, jinni bo‘lib qolibdi”*. [2;6] Ushbu matn orqali yetishmovchilikdan aqldan ozib qolgan obrazni ko‘ramiz. Hunarmand-kosiblarning ishi yurishmay hattoki oilasini yetarlicha ta’minlay olmaslik hissi kishiga qanchalar ruhiy ta’sir qilishi ayon. Bundan o‘sha paytlarda xalqning iqtisodiy jihatdan ahvoli ancha og‘ir bo‘lganligini anglab olish qiyin emas. Xolparang jinni haqida gap ketar ekan: *“Qo‘qonda baxmal to‘qir ekan. Keyin do‘kon-dastgohiga o‘t tushib, jinni bo‘lib qolibdi”*, - deyilgan. [2;6] Ushbu tasvir orqali muallif mehnatkash, ammo jabrdiyda xalq hayotini ko‘rsatib bermoqchi bo‘lgan. Qisqa qilib aytganda, telbalik yechimsiz vaziyatda qolgan qahramon uchun yechim vazifasini o‘tagan.

Shuningdek, asarda inson mavqeyining qadrsizlanishiga ishora qiluvchi o‘rinlar ham bor. Mayramxon jinni *“Temir-tersak asboblar zavodlardan chiqq boshlagandan keyin “sinib” jinni bo‘lib qolgan”*lardan. [2;7] Mahalliy hunarmandlarning Rossiya fabrikalari bilan raqobat qila olmay qolishi, natijada kosiblarning kasodga uchrashi, ishsizlik insonni har ko‘yga solishi haqidagi g‘oya Mayramxon jinni obrazi orqali berilgan. *“Juft kaptarga hukumatdan tekkan edi, Kaufman bormi, Mochalov bormi, Nabi o‘g‘ri degan mirshab bormi - hammasini bir qozon qilib, martabasining pasti balandligiga qaramay so‘kaverar edi”*. [2;6] Shu o‘rinda yozuvchi yuqori mansab egalaridan ham hayiqmay, jamiyatda ochiq-oydin ko‘rinib turgan voqelikka nisbatan boshqalar ayta olmagan gaplarni, boringki, haqiqatlarni telba obrazi tilidan aytiradi. Quyidagi misralar ham buning yaqqol dalili: *“Kunlardan bir kuni Tojixon jinni bitta ketmon dasta bilan o‘tgan-ketganni quvlab urib-so‘kib: “Hammang bir tomonga yur, tarqalib yurma!” , - deyar edi. Bunga Olim jinni: “Ahmoqsan, Toji, ahmoqsan. Yer, axir, taroziga o‘xshagan narsa bo‘ladi, hamma bir tomonga yursa, yer barkashday bir yoqqa og‘ib, hammamiz Qur dum daryoga g‘arq bo‘lib ketamiz-ku, - dedi”*. [6;6-7] Birlasha olmayotgan xalq timsoli ushbu ikki devona dialogi orqali kinoya bilan berilgan. Darveshlarning dadilligi, haq gapni eng qaltis vaziyatlarda ham ayta olishi diqqatga sazovor. Darhaqiqat, atoqli yozuvchi O‘tkir Hoshimov aytganidek: *“Telbalarga ta‘zim qiling! Yuzta donishmand aytolmagan haqiqatni bitta telba aytadi”*. [6;5] Ushbu obraz orqali yozuvchining ko‘nglidagi nozik asrorlarni yetkazishga harakat qilishi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Demak, yozuvchi ayni ruhiy xasta obrazlarini keltirish orqali jamiyatdagi illatlarni tasvirlagan, deb ayta olamiz.

Shuningdek, Murod Muhammad Do‘stning *“Galatepaga qaytish”* nomli qissasida ham ayni ruhiy holatning sharqona obrazi mavjud. Yozuvchi uni andisha bilan telba yoki devona deb emas, *“Murod amaki”* deb ataydi. Ushbu qissada keltirilgan telba obrazi ham adibning muayyan maqsadiga xizmat qilgan. Asar bosh qahramoni Toshpo‘lat G‘aybarov ona qishlog‘idan chiqib ketganiga ancha bo‘lgan edi. U shahar muhitiga moslashib, yaqinlaridan, hamqishloqlaridan ham jisman, ham ruhan uzoqlashib ketgan. G‘aybarov otasi o‘lganini eshitgandan so‘ng uyiga kelganida Murod amaki uni tanimaydi:

- *Sen kimsan? - deb so‘radi Murod amaki. -Seni tanimadim.*

- *Mavlonning akasiman, - dedi G‘aybarov.*

- *Mmeni qayoqdan bilasan?*

- *Men Toshpo‘latman, amaki, Eslaysizmi, Toshpo‘lat? Mavlonning akasi Toshpo‘lat!..*

- *Mavlonning otasi o‘ldi, - dedi Murod amaki. [3;50]*

Bolaligi shu amakining yonida o‘tgan Toshpo‘latni Murod amaki dastlab eslay olmaydi. Murod amaki G‘aybarovning tanimasligi - G‘aybarovning o‘zligini

yo‘qotganidandir. Shaharlashib ketgan, natijada o‘z qadriyatlarini unutayozgan, milliy ruhini his qilmaydigan odam xalq tomonidan tan olinmaydi. O‘zini anglagan odam qayerda bo‘lmasin o‘tmishini, ajdodlarini, qishlog‘ini unutmasligi kerak. Milliy g‘ururini saqlab qolishi kerak! Darhaqiqat, Murod amaki - elning odami: “Go‘yo u azal-abad Galatepaning xasmi, go‘yoki ming yillardan beri shu yerda yashab keladi”. [3;230] Murod amaki bolalikdagi beg‘uborligi bilan qolib ketgan obraz, u uchun soxtalik begona. G‘aybarov ta‘ziyadan so‘ng Toshkentga qaytib bormaslikka, o‘z qishlog‘ida qolish haqida o‘ylaydi: “U birdan o‘zini tug‘ilgan uyi va umuman, Galatepadan ayri ko‘rdi, so‘ng yolg‘izlik vahmini bosmoq istab, o‘zini tag‘in Galatepaga - bir mahallar zarracha nadomatsiz tashlab ketgan bir parcha makonga qaytadan payvand qilmoqchi bo‘ldi”. [3;223] Ushbu fikrlar Toshpo‘latning xayollarida aylanishi bu uning o‘zligiga qaytayotganining belgisi edi. Darhaqiqat, asar oxirida Murod amaki G‘aybarovni taniydi:

- Rais o‘lmagan... Sen uning o‘g‘lisan-ku, dedi Murod amaki.

G‘aybarov hayratlandi. Murod amaki soppa-sog‘day tiyrak, osuda boqib turardi.

- Sen Toshpo‘latsan, - dedi Murod amaki. - Raim raisning o‘g‘lisan, seni tanidim. [3;237]

Otasining o‘limi va undan keyingi jarayonlar G‘aybarovni poklagandan keyin, Arastu ta‘biri bilan aytganda, katarsis vazifasini o‘tagandan so‘ng bosh qahramon o‘zligiga qaytadi. O‘zini qayta taniydi. Demak, ushbu qissada ham telba obrazi asar markazida turgan shaxsdagi evrilishlarni ko‘rsatishda muhim personaj bo‘lib xizmat qilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, chin ma’noda yaxshi yozilgan asardagi har bir obraz - alohida olam. Mualliflar o‘z asarlarida nainki ziyoli insonlarni, balki ruhiy xasta personajlarni ham o‘z g‘oyaviy maqsadlariga xizmat qildiradi olishadi. Telbalarning ham o‘z olami, aql kishilariga-da o‘rnak bo‘la oladigan jihatlari, qolaversa, ular orqali adibning jamiyatga aytar muhim so‘zi bor. Ushbu obrazdan unumli va o‘rinli foydalana olish yozuvchilarning mahoratidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. - T.: Navro‘z, 2019.
2. G‘afur G‘ulom. Shum bola. - T.: Qaldirg‘och, 2018.
3. Murod Muhammad Do‘st. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G‘aybarov rivoyati. - T.: G‘afur G‘ulom, 2009.
4. O‘tkir Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. - T.: Davlat, 2018.
5. Узоқ Журақулов. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. - T.: Фафур Фулом, 2015.
6. Арасту. Поэтика. - T.: Янги аср авлоди, 2011.
7. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр.- T.: Ёшлар матбуоти, 2022.

8. Баҳодир Каримов. Адабиётшунослик методологияси. - Т.: Муҳаррир, 2011.
9. Тўхта Бобоев. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.